

33. De pensioengerechtigde als figurant in het grote pensioenspel

N.P.C. VAN WIJK

Deze bijdrage gaat in op enkele fundamentele aspecten van de nieuwe Pensioenwet. De auteur bespreekt het ontbreken van een rol van pensioengerechtigden, ‘slapers’ en nagelaten betrekkingen bij het pensioenbeleid in het algemeen en bij het ‘invaren’, de transitie in het bijzonder. Hierbij worden opgebouwde pensioenaanspraken- en rechten ingebracht in individuele pensioenvermogens. Voorts wordt de ontwikkeling van medezeggenschap van deze belanghebbenden, zowel bij de uitvoering als bij het pensioenbeleid zelf, besproken. Het blijkt dat – in strijd met de ‘Trias’ gedachte – de rollen niet evenwichtig zijn verdeeld en er nauwelijks sprake is van ‘tegenmacht’ van de ‘macht’.

‘.....ik wil dat mijn leven en mijn beslissingen van mijzelf afhankelijk zijn. Ik wil een subject zijn en geen object.....’

Uit: *‘Twee opvattingen van VRIJHEID’*,
Isaiah Berlin

1. Proloog

Over de Wet toekomst pensioenen (hierna: Wtp), die op 1 juli 2023 in werking is getreden (*Stb.* 2023, 216), is in het parlement ruim 100 uur gedebatteerd. De kiem van de Wtp werd gelegd in de rapporten van de Staatscommissies Frijsen Goudzwaard, beide uit 2010.

In 2019 werd na jarenlange onderhandelingen het *pensioenakkoord* tussen kabinet, werkgevers en werknemers gesloten, met uiteindelijk als resultaat de Wtp.

De belangrijkste wijziging in de nieuwe wet is dat van een uitkeringsstelsel wordt overgegaan naar een premiestelsel. Anders gezegd: het nieuwe stelsel zet de pensioentoezegging met een uitkeringsverplichting aan de deelnemer om in een premieverplichting zonder pensioentoezegging. De premie wordt evenals nu het geval is door werkgever en werknemer gedragen, afhankelijk van de arbeidsovereenkomst.

Daartoe worden de opgebouwde pensioenaanspraken- en rechten, via een interne collectieve waardeoverdracht, ingebracht in de nieuwe pensioenregeling, waarbij deelnemers en pensioengerechtigden, ieder hun *‘eigen pensioenpotje’* verkrijgen.

Na pensionering wordt ten laste van dit ‘pensioenpotje’ ieders pensioen uitgekeerd.

Het afgelopen decennium hebben de voor- en tegenstanders van het nieuwe pensioenstelsel, voorafgaand aan de behandeling in het parlement, en ook opgezweept door de media, in woord en geschrift felle debatten gevoerd.

De argumenten van de voorstanders waren onder andere dat de levensverwachting sterk omhoog blijkt te zijn gegaan, de arbeidsmobiliteit is toegenomen, de wens bestaat om het pensioen persoonlijker te maken, en ook dat de pensioenen in het nieuwe systeem, zoals aanvankelijk ook verwoord door minister Schouten, *koopkrachtig* zouden worden. Later werd haar belofte dat hiermee eerder perspectief op een *koopkrachtiger* pensioen zal worden gegeven.

De vraag is waarom de minister deze lichtzinnige uitspraken deed. Was zij zich niet bewust van het feit dat de pensioenen in het nieuwe systeem met de beurskoersen mee gaan fluctueren? Eveneens een valse belofte deed de FNV, bij monde van haar voorzitter, Tuur Elzinga, die beweerde ‘dat iedereen er op vooruit zou gaan’.

De tegenstanders wezen op de gecompliceerdheid van het Wetsvoorstel toekomst pensioenen (hierna: het Wetsvoorstel; kamerstukken 30143), de onvoldoende rechtsbescherming en de hoge uitvoeringskosten. ‘Invaren’ zou ook onrechtmatig zijn, omdat het (economisch) eigendomsrecht van deelnemers en gepensioneerden onteigend zou worden. Daarnaast bleken de tegenstanders zeer kritisch op de technische uitvoerbaarheid en twijfelden aan de haalbaarheid daarvan.

2. De hoofdrolspelers

2.1 De positie van de pensioengerechtigden, slapers en nagelaten betrekkingen

In deze bijdrage komt – vanuit notarieel perspectief – de positie van de pensioengerechtigden, slapers (ex-deelnemers die nog niet pensioengerechtigd zijn) en nagelaten betrekkingen aan de orde: hun rol bij het ‘invaren’, hun beperkte medezeggenschap bij het pensioenfonds en het ontbreken van zeggenschap bij het pensioenbeleid.

Ingegaan wordt op het rechtskarakter van het ‘invaren’, waarbij de vraag aan de orde komt of ‘invaren’ niet lijkt op de rechtsfiguur van verdeling van een gemeenschap, overeenkomstig de regels van het Burgerlijk Wetboek. Besproken wordt de weg die naar medezeggenschap in het pensioenfonds moest worden afgelegd, voordat pensioengerechtigden een zetel in het pensioenfondsbestuur verkregen.

Het blijkt dat pensioengerechtigden c.s. (nog steeds) geen actieve rol spelen bij het pensioenbeleid en dat alleen sociale partners – dit zijn de werkgevers(organisaties) en de betrokken vakbonden – dat beleid bepalen. Ook komt de vraag aan de orde of de politiek De Nederlandsche Bank NV (hierna ook: DNB) niet met te veel petten heeft getooid? Machtsconcentraties zijn toch in strijd met de rechtsstaatgedachte?

Vooraanstaande juristen als Geert Corstens (in: *De Rechtsstaat, strijdbaar en weerbaarder*) en Herman Tjeenk Willink (in: *Het Tij Tegen, De Democratische Rechtsorde als Fundament*), hebben recent het belang daarvan voor onze samenleving weer in helder daglicht geplaatst.

2.2 De rolverdeling volgens de Raad van State

De Afdeling advisering van de Raad van State schrijft in haar advies over het Wetsvoorstel:

‘In het voorstel zijn de bestaande rolverdelingen tussen de overheid en sociale partners en toezichthouders ongewijzigd gebleven. De Afdeling begrijpt deze keuzes’. De Afdeling motiveert dit standpunt verder niet. Had het niet voor de hand gelegen dat de Afdeling, in het perspectief van de ‘Trias gedachte’, daaraan overwegingen had gewijd?

2.3 De notariële spelers in het grote pensioenpel

Allereerst zijn dit de sociale partners. De sociale partners zijn de vertegenwoordigers van werkgevers(notarissen) en werknemers. Deze sociale partners stellen samen de pensioenregelingen vast.

Met ingang van 1 juli 2014 heeft de Koninklijke Notariële Beroepsorganisatie (hierna: KNB) een pensioenkamer (hierna: PensioenKamer) ingesteld. De PensioenKamer fungeert als commissie van de KNB en bestaat uit een werkgevers- en een werknemers commissie. De leden daarvan worden benoemd door de KNB. De PensioenKamer bepaalt samen met de Bond van Medewerkers in het Notariaat (hierna: BMN) het pensioenbeleid en de inhoud van de pensioenregelingen. De KNB/PensioenKamer is samen met de BMN opdrachtgever van de Stichting Pensioenfonds Notariaat (hierna: SPN of het Fonds) om de pensioenregelingen uit te voeren.

2.4 Stichting Pensioenfonds Notariaat

De SPN is het pensioenfonds voor iedereen die werkzaam is, of is geweest in het notariaat. Het fonds is belast met de uitvoering van de afspraken die door de KNB/PensioenKamer en de BMN worden gemaakt. Ook behoort tot de taak van het fonds het innen van de pensioenpremies, het beheer van de pensioengelden en is verantwoordelijk voor betaling

van de pensioenen. Het merendeel van deze uitvoerende werkzaamheden heeft het fonds een aantal jaren geleden uitbesteed aan TKP Pensioen B.V. Het fonds neemt beslissingen over het al dan niet indexeren van pensioenen.

Het bestuur van SPN wordt gevormd door acht bestuursleden; te weten drie leden op voordracht van de KNB, twee op voordracht van de BMN, een als gekozen vertegenwoordiger van de pensioengerechtigden en twee onafhankelijke leden, benoemd door het bestuur.

Het *Verantwoordingsorgaan* (hierna: VO) adviseert het bestuur over het beleid en beoordeelt jaarlijks of het bestuur dat beleid goed heeft uitgevoerd. Het VO bestaat uit zeven leden, gekozen uit de groep waartoe ze behoren, waarvan een als vertegenwoordiger van de ex-deelnemers; vier namens de huidige deelnemers en twee namens de gepensioneerden.

De Raad van Toezicht tenslotte, bestaat uit drie onafhankelijke deskundigen, benoemd door het bestuur op bindende voordracht van het VO. Deze Raad houdt toezicht op de algemene gang van zaken en op de afwegingen die het bestuur maakt bij de vaststelling van het beleid.

2.5 Vereniging Pensioengerechtigden Notariaat VPN

Het individuele bezwaarrecht, zoals dat in de oude wet was opgenomen, is na parlementaire schermutselingen geschrapt om een lawine van procedures te voorkomen. Zie art. 83 Pensioenwet oud.

Als compromis is vervolgens een hoorrecht voorgesteld, waarbij verenigingen van gewezen deelnemers of van pensioengerechtigden in de gelegenheid worden gesteld gehoord te worden over het transitieplan (zie art. 150 d Pensioenwet) en daarover een niet-bindend standpunt te geven. Zie art. 150 g lid 1 Pensioenwet. Wel geldt de eis dat minimaal 1.000 gepensioneerden of voormalige deelnemers daarvan lid zijn. Bij kleinere pensioenfondsen dient tenminste tien procent van de gepensioneerden of voormalige deelnemers lid te zijn.

Een aantal pensioengerechtigden uit het notariaat heeft de Vereniging Pensioengerechtigden Notariaat VPN opgericht, de belangenvereniging, die naast uitoefening van het hoorrecht, de collectieve belangen behartigt van iedereen die een pensioen ontvangt van het Notarieel Pensioenfonds. Helaas heeft deze rechtspersoon daarnaast geen andere bevoegdheid, noch maakt zij deel uit van een in de Pensioenwet verankerd gremium.

2.6 Toezichthouders

De Autoriteit Financiële Markten (hierna: AFM) houdt vooral toezicht op de normen ten aanzien van naleving van voorlichting aan de deelnemers en pensioengerechtigden (zie art. 151 lid 2 Pensioenwet).

De Nederlandsche Bank N.V. is onder meer belast met het toezicht op de normen ten aanzien van de financiële soliditeit van pensioenfondsen en het beschermen van de rechten van deelnemers en pensioengerechtigden (zie art. 151 lid 3 Pensioenwet).

Merkwaardig blijft dat bij DNB sprake is van tegenstrijdige belangen. Immers alle aandelen van DNB zijn in handen van de Staat, terwijl de Staat de grootste werkgever is en daarmee de belangrijkste belanghebbende. Nog afgezien van de rol in die laatste hoedanigheid, is DNB ook regelgever, beleidsbepaler, uitvoerder, aanklager en bevoegd tot het opleggen van bestuursrechtelijke boetes en andere sancties. Kortom, alle ‘drie de machten’ verenigd in één organisatie.

3. Het rechtskarakter van invaren

Zoals aangegeven worden krachtens de Wtp de opgebouwde pensioen aanspraken- en rechten via een collectieve waardeoverdracht verdeeld en ingebracht in het persoonlijk pensioenvermogen. (zie art.1 Pensioenwet en Thijssen in *JBN 2023/52*). Wat voor rechtsfiguur is ‘invaren’ nu eigenlijk?

Volgens Gerlach in zijn recente dissertatie, lijkt de rechtsfiguur invaren op schuldoverneming (zie art. 6:155 BW) en schuldvernieuwing (zie art. 6:160 BW), maar in zijn visie is ‘invaren’ toch meer een rechtsfiguur sui generis (zie V. Gerlach, *De ex-werknemer (Monografieën Sociaal Recht nr. 83)* Deventer: Wolters Kluwer 2023; t.a.p. p.133).

Iedere jurist met enig notarieel bloed in de aderen doen vorenstaande conclusies op z’n minst de wenkbrauwen fronsen. Is hier geen sprake van een andere rechtsfiguur, namelijk verdeling van een gemeenschap?

Pensioenfondsen beheren vermogen dat is bijeengebracht ter dekking van de rechten en aanspraken van de actieve deelnemers, de slapers, de weduwen, weduwnaars, wezen en pensioengerechtigden.

Per pensioenfonds zijn de pensioengerechtigden met de genoemde overige rechthebbenden, gezamenlijk materieel gerechtigd tot het totale pensioenvermogen en dat vormt een onverdeeldheid die in het nieuwe systeem moet worden ingebracht, verdeeld en toegedeeld aan de individuele belanghebbende.

Het besluit tot invaren wordt genomen door de sociale partners (bij het notariaat de KNB/Pensioenkamer en BMN). De sociale partners doen aan het betrokken pensioenfonds het verzoek tot invaren. Het pensioenfondsbestuur kan dat verzoek alleen op een aantal limitatief opgesomde gronden afwijzen, bijvoorbeeld wanneer sprake is van strijd met de wet of van een onevenwichtig nadeel voor deelnemers en pensioengerechtigden (zie art.150 I Pensioenwet). Zijn beleidsvrijheid is dus beperkt.

Het Europese Hof voor de Rechten van de Mens (zie in HR 20 maart 2009, ECLI:NL:HR:2009:BG9951, *NJ 2009/233*; EHRM 20 juni 2002, *EHRC 2002/67*) en de Hoge Raad oordeelden, dat pensioen een eigendomsrecht vormt volgens het Eerste Protocol bij het EVRM. ‘*Een pensioenaanspraak is een zelfstandig (voorwaardelijk) vermogensrecht*’, aldus de Hoge Raad (HR 3 februari 2012, ECLI:NL:PHR:2012:BT8462, *JAR 2012/r.o. 3.6*).

Dat betekent, dat pensioen(vermogen) in economische zin eigendom is van de deelnemers en pensioengerechtigden, en dus in beginsel vatbaar voor eigendomsoverdracht en verdeling.

Het blijft vreemd dat als aan de vereisten voor een ‘boedelverdeling’ is voldaan, alleen door het etiket ‘invaren’ op te plakken, ineens een andere rechtsfiguur ontstaat.

De wetgever onderkent wel dat collectief ‘invaren’ kan leiden tot aantasting van bestaande aanspraken en rechten en houdbaar dient te zijn onder art. 1 Eerste Protocol bij het EVRM en onder art. 17 Handvest EU.

Tot op de dag van vandaag zijn over dat ‘invaren’ zonder enige medezeggenschap van belanghebbenden protesten te horen. Het advies van de Landsadvocaat uit 2011 is nog steeds niet openbaar. De strekking daarvan is wel duidelijk, zoals blijkt uit de inmiddels vrijgegeven ambtelijke beleidsnota van 3 maart 2011 aan toenmalig minister Kamp:

‘Naar onze mening zijn de juridische risico’s van invaren dermate groot, dat we die weg niet op zouden moeten gaan. Door het invaren van oude rechten worden onvoorwaardelijke reeds opgebouwde pensioenen met terugwerkende kracht voorwaardelijk gemaakt. Er is daarmee sprake van inbreuk op het individuele eigendomsrecht.’

Waarom zwijgt de Memorie van Toelichting en houdt de Raad van State zich stil over die afwijking van de bestaande formele wetgeving bij de grootste boedelverdeling ooit? (zie Boek 3 Titel 7, Gemeenschap, art. 166 e.v. BW). Bij een boedelverdeling zitten alle deelgenoten aan de verdeeltafel. Art. 3:195 lid 1 BW, bepaalt onder meer dat een verdeling nietig is als niet alle deelgenoten en belanghebbenden daaraan hebben deelgenomen.

Het ‘zwijgen’ in de Memorie van Toelichting is in strijd met de missive van de Rijksdienst, ‘*Aanwijzingen voor de regelgeving*’. Hierin is bepaald dat bij afwijking van een andere formele wet, dit in de Memorie van Toelichting duidelijk moet worden vermeld en het waarom hiervan, gemotiveerd dient te worden.

4. Medezeggenschap bij het pensioenfonds

Men begon zich in de jaren tachtig van de vorige eeuw te realiseren dat pensioengerechtigden een ondergeschikte rol spelen in het pensioenstelsel.

Het toenmalige Tweede Kamerlid Nypels (D66) noemde het in zijn initiatiefvoorstel: *Vertegenwoordiging gepensioneerden in pensioenfondsen*, een democratisch recht van gepensioneerden ook als ‘eigenaar’ van het pensioenvermogen, betrokken te zijn bij het beheer van en de besluitvorming over dit vermogen. (*Kamerstukken II 1985/86, 19008, nr. 3*).

‘Pensioengerechtigden hebben immers bijgedragen aan de opbouw van het pensioenvermogen en zijn daarom belanghebbend’, aldus Nypels tijdens het debat in de Tweede Kamer. Het wetsontwerp heeft het niet gehaald, maar de fundamentele gedachten hierachter werden door de Kamer-

leden Giskes en Van Geen (D66) in 2002 ingebracht met indiening van het initiatiefwetsvoorstel over evenredige vertegenwoordiging van deze betrokkenen; uiteindelijk eveneens zonder succes.

De rechtsgrond voor medezeggenschap van pensioengerechtigden en slapers is de facto een verlengstuk van de rechtsgrond voor medezeggenschap van werknemers.

Het recht van medezeggenschap van werknemers is verankerd in art. 19 lid 2 Grondwet, het EU Grondrechtenhandvest en daarnaast in art. 1 Grondwet over gelijke behandeling en emancipatie van pensioengerechtigden, aldus verdedigden beide D66 Kamerleden hun wetsvoorstel. Het waren uiteindelijk de Kamerleden Koser Kaya (D66) en Blok (VVD) die in 2008 een initiatief wetsvoorstel indienen, ‘*De Wet medezeggenschap pensioengerechtigden in pensioenfondsen besturen*’, die op 1 juli 2013 in werking trad. In deze wet werd ook de mogelijkheid gecreëerd om externe deskundigen als kandidaat voor te stellen als vertegenwoordiger van pensioengerechtigden in een pensioenfondsbestuur. Het sluitstuk van deze medezeggenschap was de *Wet versterking bestuur pensioenfondsen*, in werking getreden op 1 juli 2014. Het doel van deze wet was viervoudig:

1. verbetering van de deskundigheid van het pensioenfondsbestuur;
2. de versterking van het intern toezicht;
3. een adequate vertegenwoordiging van alle risicodragers; en
4. de stroomlijning van taken en bevoegdheden.

5. Medezeggenschap bij het pensioenbeleid

Stel je voor dat de drieling Jan, Piet en Klaas hun verjaardagstaart willen verdelen. De verdeling van die gemeenschappelijke taart, bepalen alleen Jan en Piet, omdat Klaas niet aan de verdeeltafel mag zitten.

Wie zou het kleinste stuk taart krijgen? Een retorische vraag!

Hiervoor besprak ik onder meer de medezeggenschap van pensioengerechtigden bij de *uitvoering* van het pensioenbeleid, maar wat is nu de rol van de pensioengerechtigde bij het werkelijke pensioenbeleid? Het antwoord daarop kan kort zijn: geen enkele.

Het hiervoor omschreven tadeloze hoorrecht is noch een medezeggenschapsrecht noch een inspraakrecht, maar slechts een recht om een niet-bindend standpunt te geven.

Daar komt nog bij dat in sommige gevallen wel degelijk sprake kan zijn van tegenstrijdige belangen.

Gesteld voor bijvoorbeeld een keuze tussen korting van pensioenrechten en -aanspraken of een lagere opbouw, kan er een belangentegenstelling tussen premiebetalers enerzijds en pensioengerechtigden anderzijds ontstaan.

Maar medezeggenschap is, zoals geconstateerd, in onze rechtsstaat een mensenrecht.

Al ten tijde van de *Verlichting* verkondigde Immanuel Kant, en later de veel modernere rechtsfilosoof John Rawls, dat niet nut en efficiëntie, maar de mens, doel op zichzelf is. ‘*Rechten van mensen*’ mogen immers niet worden opgeofferd aan economische en andere (eigen) belangen (zie John Rawls, ‘*Een theorie van rechtvaardigheid*’; Lemniscaat, 2009, p. 321).

Maar reeds in de vijftiger jaren van de vorige eeuw koos de overheid er niettemin voor dit sociaaleconomisch proces – tot op de dag van vandaag – alleen in handen van de werkgevers en werknemers te leggen.

Het valt op dat wel aandacht is voor medezeggenschap van pensioengerechtigden bij pensioenfondsen bij de *beleidsuitvoering*, maar veel minder voor medezeggenschap bij het *beleid* zelf. Dat is enigszins verklaarbaar omdat pensioen, zoals aangegeven, een onderdeel is van het arbeidsvoorwaardenoverleg tussen werkgevers en werknemers. Pensioen kan immers bij het arbeidsvoorwaardenbeleid uitwisselbaar zijn met andere arbeidsvoorwaarden.

Maar het blijft bijzonder dat pensioengerechtigden – als over pensioenen wordt gesproken – geen plek aan de beleidstafel bij sociale partners bezetten. Daar wordt steeds *over* hen, maar altijd *zonder* hen, beslist.

Pensioengerechtigden hebben bijgedragen aan de opbouw van pensioenvermogen, zijn daarvan (economisch) mede-eigenaar en daarmee belanghebbend.

De Stichting Pensioenfonds Notariaat is een bedrijfstakpensioenfonds, waarbij de notarissen, toegevoegd notarissen en kandidaat notarissen ingevolge art 113a Notariswet en de overige werknemers in het notariaat ingevolge de Wet verplichte deelneming in een bedrijfstakpensioenfonds 2000 *verplicht* zijn aangesloten.

De helft van het totale pensioenvermogen in ons land behoort toe aan de ± 3,8 miljoen pensioengerechtigden c.s. (Bron: Vereniging Pensioenfederatie te Den Haag).

Moet die zeggenschap daarover dan juist niet mede liggen bij diegenen die het meeste risico dragen?

Bijzonder is hier de positie van werkgevers. Werkgevers hebben bij het besluit tot ‘invaren’ geen enkele rechtsverhouding tot het pensioenvermogen van deelnemers en pensioengerechtigden, zij zijn noch juridisch-, noch economisch eigenaar, noch beheerder daarvan. Waarom mogen – *derden* nota bene – werkgevers, mede-beslissen en -beschikken over andermans vermogen en zijn de pensioengerechtigden, de werkelijk belanghebbenden daarbij uitgesloten?

Gerlach constateert in zijn meergenoemde dissertatie dat het niet redelijk is dat

de pensioengerechtigde geen plek wordt gegund aan de arbeidsvoorwaardentafel, bijvoorbeeld bij de besluitvorming over ‘invaren’ (Vgl. Gerlach, t.a.p. p. 353).

Hoezo slechts niet *redelijk*? Het gaat hier toch om (mede) zeggenschap over eigendom, in onze rechtsstaat een fundamenteel grondrecht.

6. Tot slot enkele overwegingen vanuit de ‘Trias’ gedachte

Het geschetste ‘tableau’ van de taartverdeling illustreert de rol van de pensioengerechtigde als ‘figurant’.

De vraag is of de afwezigheid van een mede-eigenaar bij ‘invaren’ en het pensioenbeleid wel rechtvaardig is? J.H. Nieuwenhuis formuleert recht en belang in zijn bundel *‘Confrontatie & Compromis, recht, retoriek en burgerlijke moraal’*, als volgt:

‘Recht en belang staan op gespannen voet, zonder belang geen recht. Vergt het recht steeds honorering van het zwaarst wegende belang of is het grootste belang het grootste onrecht?’

(p. 21). Moeten we ons daarom, evenals Cicero in zijn klassieker *‘De Officiis’*, niet afvragen: *Cui Bono?*, wie heeft er profijt van, waar liggen de belangen?

Welnu, in de pensioenwereld spelen vele (tegenstrijdige) belangen een rol, die van werkgevers, werknemers, gewezen werknemers, maar ook die van DNB, die (te) veel rollen vervult. Bij machtsposities als van werkgevers en die van DNB geldt toch de uitspraak van de Franse filosoof Montesquieu:

‘Il faut que le pouvoir arrête le pouvoir’, macht moet de macht tot staan brengen.

Geert Corstens en Herman Tjeenk Willink verzuchten dan ook in koor:

‘of onze bestuurders en politici wel echt zijn doordrongen van de gedachte dat macht en tegenmacht essentieel zijn voor de vrijheid van ons allemaal?’ (zie G. Corstens, in *‘Onze Rechtsstaat’*, p. 45).

Moeten ook niet alle pensioengerechtigden, slapers en nagelaten betrekkingen, overeenkomstig de woorden van de Britse rechtsfilosoof Isaiah Berlin:

‘in vrijheid meester over zichzelf kunnen zijn en niet het instrument zijn van andermans wilshandelingen, maar zelf beslissingen nemen en niet iemand zijn, over wie beslist wordt?’

(zie I. Berlin, p. 25).

In het grote pensioenspel zijn grondrechten als vrijheid, autonomie én menselijke waardigheid in het geding en is het tijd, dat ‘de figurant’ hierin een echte rol gaat spelen.

Over de auteur

N.P.C. van Wijk

Oud-notaris te Wassenaar, oud-raadsheer plv. in het Gerechtshof te Den Haag en thans secretaris van de Vereniging Pensioengerechtigden Notariaat VPN.